

DONÁTH PÉTER

Imre Sándor memoárja az 1918–1919. évi forradalmakat követő felelősségre vonásokról

**Benedek Marcell, Dénes Lajos, Somogyi Béla
és Czakó Ambró ügyéről**

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.3.3>

Az előzményekről röviden

Imre Sándor (1877–1945) sokgenerációs református értelmiségi család sarja, lelkészek, egyetemi tanárok leszármazottja volt.¹ A kolozsvári, majd a budapesti egyetemen is habilitált pedagógus, neveléstörténész, 1908-tól a budapesti állami polgári iskolai tanítóképző: a Pedagógium tanáráként, majd 1918 tavaszától igazgatójaként tevékenykedett.

Történetünk idejéig két jelentősebb tudományos könyve jelent meg. *A nevelés sorsa és a szocializmus. Az iskolai nevelés lehetőségei és a szocialisták nézetei a nevelésről. A tárgyias nevelői gondolkodás érdekében* (Budapest, 1909) címűben tárgyszerűen, kritikával összegezte a német és magyar szociáldemokraták nézeteit a nevelésről, iskoláról. Osztályharcos beállítódásuk, ateizmusuk és internacionalizmusuk miatt úgy vélte, hogy azok semmiképp sem szolgálhatnak az általa forszírozott nemzetegyesítő „pedagógiai gondolkodás”, a „nemzetnevelés” alapjául. Ám a fennálló iskolarendszerre vonatkozó kritikájukat több ponton megalapozottnak ítélte, s több követelésüket méltányolhatónak,

¹ Lásd róla például RAVASZ László: Imre Sándor. *Protestáns Szemle*, 1944/6. 161–170.; S. HEKSCH Ágnes: *Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1969; RONKOVICSNÉ FARAGÓ Eszter: *A pedagógia alapkérdései Imre Sándor munkásságában*. Comenius, Pécs, 1999; DÉVÉNYI Anna: *Nemzetnevelés-parafrazisok. A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020; GOMBOS Norbert (szerk.): *Imre Sándor emlékkötet. Tanulmányok a nemzetnevelő pedagógus, művelődéspolitikus halálának 75. évfordulójára*. KRLE–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021.

és a nagyobb társadalmi megrázkódtatások elkerülése érdekében méltánylandónak is tartotta.

Előadóként szerepelt a Társadalomtudományok Szabad Iskolájában, cikket írt a Jászi Oszkár szerkesztette *Huszadik Századba*, ám többször fellépett a hozzá közelebb álló Magyar Társadalomtudományi Egyesület fórumain is. E többoldalú együttműködési készsége és pedagógiai reformtörekvései miatt katolikus keresztény-konzervatív körökben többen radikálisnak, „szabadkőművesnek” tartották, holott nem volt az.

Másik fontos – *Nemzetnevelés. Jegyzetek a magyar művelődéspolitikához* című – monográfiájában,² Széchenyi István, Eötvös József és mások írásaihoz kapcsolódva fejtette ki saját nézeteit. Átfogó bírálatát adta a fennálló közoktatási rendszernek, s felvázolta a „nemzetnevelés, nemzetvédelem” érdekében általa kívánatosnak tartott köznevelés rendszerét. Alapeszméje a pártoktól, felekezetiségtől, osztályharctól független, a napi politika helyett a nemzet egészének hosszú távú érdekeit szolgáló, békés, tervszerű reformokra ösztönző „nevelői gondolkodás” primátusa volt a politikával szemben. A művelődéspolitikát irányító minisztériumot is ki szerette volna vonni a politikai pártok irányítása alól.

Eötvös József nyomdokain – a magyarok primátusa mellett – a nemzetiségekkel kapcsolatban is a kölcsönösen empátikus megismerés, megértés útját kereste, amiben a történelmi Magyarország egységének megőrzéséért való aggodalom is szerepet játszott. A társadalmi és szociális problémákat békés reformok révén kívánta kezelni, s az iskolarendszer átfogó reformja segítségével ennek előfeltételeit tervezte megteremteni. Célja – mesterével, Schneller Istvánnal³ összhangban – a nemzet iránt elkötelezett, felekezetieskedéstől tartózkodóan vallásos, autonóm személyiségek nevelése volt. Ezért szemben állt mindenfajta egyoldalú iskolai indoktrinalizációval („idomítással”). Óvott az általa

² IMRE Sándor: *Nemzetnevelés. Jegyzetek a magyar művelődéspolitikához. Írta és a Magyar Társadalomtudományi Egyesület Szabadiskolájában előadta Dr. Imre Sándor.* Magyar Társadalomtudományi Egyesület, Budapest, 1912.

³ Schneller István (1847–1939) evangélikus teológus, pedagógus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

egyaránt szélsőségesnek tekintett szocialista és katolikus művelődéspolitikától.

Imre Sándor soha semmilyen pártba nem lépett be. Reformprogramja közel állt a Radikális Párt később megfogalmazásra került demokratikus oktatási elképzeléseihez. Mindazonáltal nem közeledett hozzájuk, ahogy a szabadkőművesekhez sem. „1916 ősze óta azonban tagja, és pedig elég tevékeny tagja voltam egy olyan társaságnak (Magyar Társaság⁴), amely a magyarság életkérdéseivel foglalkozott. Kifejezetten a magyarság erősítését szolgálta, szabadkőművest és zsidót nem vett fel tagjai sorába,⁵ de antiszemita heccelődést sem folytatott. Ez az irány egyezik a lelkemmel ma is” – írta erről 1920. január 20-án Imre Sándor.⁶

Református, nemzeti elkötelezettségű „pedagógiai gondolkodóként”, a kíváncsúnak tartott előrelépés érdekében nyitott volt az együttműködésre bármely politikai erővel, amelyről feltételezte, hogy hajlandó lehet, az általa kíváncsúnak ítélt nemzeti konszenzust építő reformokra.

Ezért, amikor a pedagógusmozgalmak „szakembert” követeltek irányító pozíciókba a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba (VKM) az ott alkalmazott jogászok helyett, s a véletlenek összjátéka folytán Juhász Nagy Sándor államtitkár 1918. november 9-én helyettes államtitkári posztra hívta őt, Imre leszögezte: egyetlen forradalmi pártnak sem tagja, és nem is lesz az. Hangsúlyozottan „szakemberként” vállalta a megbízatást,

⁴ A Magyar Társaságról lásd CSEKEY István: Politikai ünnepszentelésünk. *Kecskeméti Közlöny*, 1919. december 17. 1–2.; SZABÓ Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Medvetánc könyvek. Atlantisz Program, h. n. 1989. 205–208.

⁵ Nem említette, de Imre Sándor álláspontját befolyásolta protestáns hite is. Ifjúkorától baráti kapcsolatban állt Ravasz László későbbi püspök felettesével, aki már az 1910-es évek elejétől kezdve úgy vélte: „a keresztyénség pedig – mint intézmény – antiszemita – de ennek a zsidók az okai”. (Idézi: HATOS Pál: Szabadkőművesből konzervatív főpap. *Válasz Online*. Forrás:

<https://www.valaszonline.hu/2021/10/01/ravasz-laszlo-100-hatos-pal/> (Letöltve: 2021. 10. 02.)

⁶ Budapest Főváros Levéltára (BFL) VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándornak a rágalmozási sajtópert kezdeményező 1920. január 20-i beadványa 8.

melyben Kunfi Zsigmond⁷ miniszteri kinevezéséig viszonylag széles hatáskörrel rendelkezett.

A szociáldemokrata befolyás növekedésével, a pártszempontok dominánssá válásával Imre hatásköre csökkent. A tisztviselők/tanárok kiválasztásának pártpolitikai szempontjával, a középiskolás ifjúság politikai mozgósításával, majd az egyházi iskolákkal kapcsolatos kérdésekben vitában állt a szociáldemokrata politikai államtitkárral, Somogyi Bélával,⁸ s a kolozsvári egyetemről régen ismert miniszterével. Februárban Kunfi Zsigmond ezért hatáskörének jó részét megvonta. A Tanácsköztársaság kikiáltásának idejére mindkettőjük számára nyilvánvalóvá vált: útjaik elváltak.

Imre Sándort visszahelyezték a minden eshetőségre fenntartott igazgatói posztjára a Pedagógiumba, ahol továbbra is nemzeti szellemben tanított, mint annak előtte. A Pedagógium ifjúsága és tanári kara előtt már 1919. március 22-én állást foglalt amellett, hogy „beláthatatlan ideig a nemzet gondolata lesz a nevelői gondolkodás középpontja”.⁹ Ezért a Tanácsköztársasággal szimpatizáló hallgatók áprilisban felmentését követelték a népbiztosságnak írt felterjesztésükben.¹⁰ Ám a hallgatóság többsége nem csatlakozott hozzájuk, így kezdeményezésük hatástalan maradt. Imre Sándor kitartott álláspontja mellett, gesztusaival egyértelműen jelezte távolságtartását a diktatúrától. Soha senkit nem szólított „elvtársnak”, s felettesei is „igazgató urazták” őt. Az oktatás minőségének védelmében, arra vonatkozó népbiztossági

⁷ Kunfi Zsigmond Oszkár (1879–1929) szociáldemokrata politikus, irodalmár, ideológus. 1903-ban Imre Sándorhoz hasonlóan a kolozsvári egyetemen magyar–német szakos diplomát szerzett. A VKM 1919. január 22-én történt külválasztásától közoktatásügyi miniszter, majd a Tanácsköztársaság kikiáltása után ugyanott népbiztos.

⁸ Somogyi Béla (1868–1920) polgári iskolai tanár, a pedagógus szakszervezet vezetője, a szociáldemokrata *Népszava* szerkesztője, 1919. január végétől március 21-ig a VKM politikai államtitkára, majd újra a *Népszava* szerkesztője 1920. február 17-én történt brutális meggyilkolásáig.

⁹ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Imre II. Sándor iratai – a továbbiakban: RL C/39. 14–15. cs. Egy adat a „keresztény nemzeti kurzus” embervadászataiból, 76–77.

¹⁰ RL C/39. 25. cs. 501.

rendelkezés ellenére sem volt hajlandó vizsga nélkül kiadni a Vörös Hadseregbe jelentkezett hallgatók bizonyítványait.

Az intézetben lakó egykori tanítványaival, kollégáival rendszeresen beszélgettek a Tanácsköztársaság oktatáspolitikájáról. Körükben elítélte a Közoktatásügyi Népbiztosságnak a pedagógusok ideológiai mozgósítására s a polgári iskolák és a polgári iskolai tanárképzés megszüntetésére irányuló törekvéseit, az iskolák kárpótlás nélküli államosításának módját, valamint a vörösterroret is. Ugyanakkor úgy vélte, hogy művelődés- és szociálpolitikájuk egyes elemei (például a gyermekszórakoztatás, gyermekszociális ügyek, népművelési intézkedések) megörzendőek lennének a diktatúrát követően is. Intézkedési terveket készítettek a Tanácsköztársaság bukása után kíváncsatos oktatáspolitikához, anélkül, hogy bármely ellenforradalmi szervezettel kapcsolatban lettek volna.

A Tanácsköztársaság idején a Magyar Társaság tagjainak egy részéből s másokból létrejött a Fehérház Bajtársi Egyesület,¹¹ mellyel forrásaink szerint Imre Sándornak nem volt kapcsolata. A Pedagógiumban folyó művelődéspolitikai eszmecserékbe 1919. július második felében bekapcsolódtak „ismerősök, s az ismerősök ismerősei” is, akik más ilyen rendszerváltozásra készülő körökbe is jártak.¹² Többször hívták Imre Sándort és barátait is efféle tanácskozásokra, de ők nem kívántak részt venni azokon.

1919. augusztus 6-án „kíváncsiságból” mégis elmentek egy „keresztény nemzeti párt” megalakítását célzó gyűlésre Wein Dezső fogorvos lakásába. Imre Sándor erről utóbb így számolt be: „Az volt a véleményem, hogy ez nem volt komoly, sem céltudatos gyűlés, ebből nem is következhet semmi jó. A nemzeti, s különösen a »keresztény« jelszót végzetesnek mondtam (a gyűlésen is!), mert itt most teljes egyesülésre volna szükség, ez a jelszó pedig a felekezeti ellentétek kiéleződéséhez vezet. A »nemzeti« szempont pedig nem az egész nemzet érdekeit fogja szolgálni, hanem egyik vagy másik felfogást tekintve csak nemzetinek, szintén széthú-

¹¹ LÁBAY Gyula: *Az ellenforradalom története. Az októberi forradalomtól a kommun bukásig.* Élet Irodalmi Nyomda és Rt., Budapest, 1922. 168.

¹² RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány megalakulásáról. 1.

zást idéz majd elő. Minthogy pedig úgy láttam, hogy itt hamarosan új alakulás lesz, arra gondolva, hogy engem a bolsevikok tettek ki a helyettes államtitkárságból, tehát a polgári kormány nyilván visszahív, azt mondtam, hogy ilyen körülmények közt újabb zavarokat előre látva, nem mennék vissza a minisztériumba, hiszen nincs itt az én teljesen tárgyas, kibékítő és haladó munkámnak az ideje, maradok csendben, mindenféle politikától távol a Pedagógium igazgatója.”¹³

Az első ellenforradalmi kormányok tisztviselőjeként

Másnap mégis másként alakultak a dolgok. Imre Sándor hallgatóitól megtudta, hogy plakátokon és újságokban közölték: mint a VKM rangidős tisztviselőjét József főherceg a minisztérium ideiglenes vezetésével bízta meg, az előző este a Fehérház Bajtársi Egyesület tagjai által eltávolított Peidl-kormány helyébe lépő ügyvezető Friedrich-kormány tagjaként.¹⁴ Megpróbált kitérni e megbízatás elől, de Friedrich István közölte vele: „statárium van”, nem lesz módja erre. Néhány napos ügyvivő minisztersége napjaiban többször támadt vitája a miniszterelnökkel, sürgette a politikusokból álló kormány mihamarabbi megalakítását, s addig a komolyabb politikai döntést igénylő kérdések elnapolását – változó sikerrel.

József főhercegnek az őket követő politikus kormánytagok kiválasztásával kapcsolatos 1919. augusztus 12/13-i (?) találkozás során Imre hangsúlyozta: „A forradalmakban ez a tárcsa – a közoktatási része – legelső rendű hatalmi tárcává lett. Előre lehetett tudni, hogy Kunfi és a szocialisták kezében miként alakulnak az iskolák. 1919 januártól kezdve, főként meg a bolsevizmus alatt, teljesen politikai eszközzé lett a nevelés és az egész tanítóság. Most arra van szükség, hogy ez a tényező min-

¹³ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány megalakulásáról. 2.

¹⁴ Lásd erről bővebben: DONÁTH Péter: Imre Sándor feljegyzései „ügyvivő” miniszterségének napjairól (1919. augusztus 7–15.) I. *Polymatheia*, 2022. 1–2. 24–62.

den politikai jellegétől megtisztuljon, s így a nemzet lelkületének mai ziláltságát fokozatosan megszüntesse, lecsendesítse és az együttes munkának mai óriási lelki akadályait eloszlassa. Erre azonban nem képes az iskola, ha nem tisztán pedagógiai, hanem politikai vezetés alá kerül. [...] [V]égzetes szerencsétlenség lenne, ha a bolsevizmus után most néppárti szellemű túlzásokba csapna át a művelődéspolitikai. Ebben az irányban csak úgy nem lehet egyesíteni a nemzetet, mint amabban, s rettenetes lenne, ha az ifjúság lelke most egyik végtéltől a másikba vetődne.”¹⁵ Ezért óvta az ideiglenes kormányzót az akkoriban hírbe hozott katolikus néppárti politikusok (Huszár Károly,¹⁶ Haller István¹⁷ stb.) miniszteri kinevezésétől. Amikor augusztus 15-én hivatalos értesítés nélkül megtudta, hogy mégis Huszár Károly lesz a miniszter, úgy gondolta, másnap az átadás-átvétel után visszatér a Pedagógiumba.

Mégsem így történt. Huszár Károly – szakértelmére és nemzeti elkötelezettségére hivatkozva – felkérte őt a VKM adminisztratív államtitkári feladatának ellátására, amit elvállalt. Lényegesen szűkített hatáskörrel állásában maradt Haller István és Vass József minisztersége idején is. Klebelsberg Kuno ellenben néhány hónappal hivatalba lépése után, 1922 szeptemberében a közgazdasági karra kívánta kihelyezni őt, egyetemi tanárként, amit Imre Sándor a köztisztviselői munka pártpolitikától való semlegességére és az egyetemi autonómiára vonatkozó elvi meg-

¹⁵ RL C/39. 13. cs. Kézzel írt emlékirat az I. Friedrich-kormány megalakulásáról. 7–8.

¹⁶ Huszár Károly (1882–1941) tanító, majd újságíró. A keresztényszocialista mozgalom egyik központi szervezőtitkáraként rész vett a Katolikus Népszövetség létrehozásában. 1910–1918 között néppárti programmal országgyűlési képviselő. 1918 decemberében az Országos Keresztényszocialista Néppárt vezetője, majd a Tanácsköztársaság túsza volt. 1919. augusztus 15-től november 24-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter, majd miniszterelnök lett 1920. március 15-ig. Legitimistaként a továbbiakban nem vállalt szerepet a kormányban.

¹⁷ Haller István (1880–1964) négy évig a szatmári papnevelő intézet növendéke volt, majd keresztényszocialista újságíró, 1908–1918 között a Katolikus Népszövetség főtítkára. Az 1919. augusztus 15-én felálló Friedrich-kormányban propagandaminiszter, majd az azt követő három kormányban vallás- és közoktatásügyi miniszter lett. 1920-tól a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának elnöke.

fontolásokból¹⁸ nem fogadott el. Így hosszú kényszerszabadság után, 1925. január 1-jével hivatalából eltávolították. Majd a szegedi tudományegyetem, később a budapesti műegyetem pedagógiai professzora lett.

Államtitkársága idején kezdeti széles hatáskörében három általa fontosnak ítélt rendeletet sikerült kiadatnia: a nemzetnevelésről,¹⁹ a tanfelügyeletről²⁰ és a gazdaság- és társadalomismeret oktatásáról.²¹

Kiegészítések a forradalmak utáni fegyelmi eljárásokról szóló Imre Sándor-memoárhoz

1919. október elejétől katolikus néppárti és jobboldali lapokban sorozatos sajtótámadások érték őt. Vádjaik megfogalmazásakor az Imre Sándort szabadkőműves-, zsidó- és kommunistapártolással vádoló kortársakat gyakran nem az igazságra törekvés vezette, hanem különböző politikai és felekezeti elfogultságok. A Tanácsköztársaságra adott válaszreakciók gyakran összemosódtak a polgári demokratikus forradalom meg- és elítélésével, sőt az azt megelőző korszak szabadkőművességének, liberalizmusának, szociáldemokráciájának mint „a kommunizmus” szálláscsinálójának bírálataival. Ehhez társult a polgári forradalom alatt befolyásuktól, majd a Tanácsköztársaság alatt iskoláiktól, vagyonuktól megfosztott, többszörösen megbántott egyházak, és militáns híveik revánsvágya, befolyás- és térnyerési szándéka.

¹⁸ DONÁTH Péter: Imre Sándor a köztisztviselői munka párt- és felekezeti elfogultságtól való mentességének szükségességéről, s az egyetemi autonómiáról 1924-ben. *Iskolakultúra*, 2020/8. 97–116.

¹⁹ A 182.311/1919. B. I. sz. VKM körrendelete a nemzetnevelés szempontjának az elemi népiskolában való érvényesítéséről. *Hivatalos Közlöny*, 1919. 35. sz. 311.

²⁰ A VKM 186.932/1919. B. I. sz. körrendelete az iskolák belső életének irányítása és felügyelete tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 1919. 38–39. sz. 321–335.

²¹ A VKM 200.884/1919. B. I. számú körrendelete a közgazdasági és társadalomismeretek tanítása tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 1919. 45. sz. 377–385.

Ebben az ország megszállásával, területvesztésével súlyosbított traumatikus társadalmi közegben került sor a forradalmakat követő igazolási és fegyelmi eljárásokra a VKM-hoz vagy a felügyelete alá tartozó tisztviselők és pedagógusok körében. Mindezek mellett súlyosbodott a menekült tisztviselők, pedagógusok foglalkoztatásának, elhelyezésének gondja, ami a gazdasági válsággal is küzdő „Csonka-Magyarországon” megszűkült munkahelyek körében tartósan lehetetlennek bizonyult. Nekik „helyet kellett csinálni”, s a megmaradó álláshelyeken csak az állam szakmai és „a kurzus” világnézeti-politikai elvárásainak megfelelőket megtartani.

Ebben a helyzetben kellett – a Tanácsköztársaságtól megrettent, a korai ellenforradalmi kormányokban szerepet vállalt – Imre Sándornak állást foglalnia a fegyelmi eljárások mikéntjéről s az egyes személyek magatartásának megítéléséről. Az úri Magyarország váratlan összeomlása s a forradalmak bukása után az ellenforradalmi rendszer kezdetben „a keresztény-nemzeti kurzus” jelszavával kereste a maga kibontakozásának megtorlásokon át vezető útját.

A megelőző évtizedekben a tisztviselőket, pedagógusokat a mindenkori kormányhoz, többséghez való alkalmazkodásra, lojalitásra kondicionálták – viszonylag toleránsan. A pedagógusok esküjében szerepelt ugyan a vallásos és hazafias nevelés vállalásának kötelezettsége, de a soknemzetiségű Magyarországon csak a látványos és demonstratív függelemsértéseket, szociáldemokrata stb. megnyilvánulásokat szankcionálták komolyan. Gyakrabban a magyar nemzetállam politikai nemzeti és a magyar nyelv tanításával kapcsolatos elvárásaitól való eltérést büntették. (A diákokkal való templomba járás kötelezettsége a világi pedagógusok körében csak a forradalmak után vált általános elvárássá.)

Ezért arra vonatkozóan, hogy mi történjék, ha maga az állam vált jelleget, fordul ki régi önmagából, színeváltozása követését (feltételes további alkalmazás, forradalmi törvényszék emlegetésével) elvárva – a pedagógusok, közalkalmazottak nem voltak felkészítve. Így a váratlan helyzetben tanúsított magatartásuk számonkérésére sem voltak kitaposott utak.

A Tanácsköztársaság bukása után született 4359/1919. számú minisztertanácsi rendelet szerint: „vizsgálat tárgyává kell tenni a közszolgálati alkalmazottak részéről a Tanácsköztársaság ideje alatt tanúsított magatartást, amennyiben ez a *bolsevizmus fokozott szolgálatában* (pl. propagandának szóban, vagy írásban való kifejtésében), a tisztviselőtársak terrorizálásában, politikai megbízhatóság szempontjából való minősítésében, azok közvetett vagy közvetlen üldözésében, nemzetellenes nyilatkozatban, vagy viselkedésben, előnyösebb alkalmazás kijárásában, vagy erre való törekvésben, általában olyan természetű viselkedésben nyilvánult meg, mely tisztviselőtársai körében az illető tisztviselő iránt a bizalom megingására vezetett”.²²

Imre Sándor – az alábbiakban idézendő, a pedagógus szakszervezet elnökségéhez intézett miniszteri válaszlevél tervezetében – maga is hasonlóan fogalmazott. Márpedig – ahogy a tanítóképzőkben történetekkel kapcsolatban tapasztaltuk – a Tanácsköztársaság „fokozott szolgálatára” vonatkozó általános megfogalmazás a gyakorlatban gumi jogszabálynak bizonyult. A számonkérők helyzetétől, céljaitól s a folyamat időpontjától függően azonos cselekmények igencsak különböző elbírálásban részesültek.²³

Imre Sándor az idő előrehaladtával maga is kényes helyzetbe került. Saját bőrén tapasztalhatta, hogy a vonatkozó jogszabálytól eltérően, a politikai számonkérés során gyakran összehozták a két forradalom során történt szerepvállalást, a szociáldemokrata és kommunista hozzáállást, sőt: esetenként a szabadgondolkodást is. A kezdeményezésére lefolytatott minisztériumi vizsgálat²⁴ és a sajtóper Imre Sándort egyaránt igazolta. A B. I.

²² RL C/39. 26/a. cs. a rendelet egy példánya.

²³ DONÁTH Péter: *Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószélben. Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején*. Trezor Kiadó, Budapest, 2020. 211–511.

²⁴ 1919. október 2-ától előbb a *8 órai Újság*, majd az *Új Lap* és a *Népkarat* sűrűn visszatérő támadásokat intéztek Imre Sándor ellen, a forradalmak alatti és utáni magatartását befekettítve. 1919. október 5-én Imre írásban kérte Huszár Károly minisztert: „méltóztassék elrendelni rám nézve az igazoló eljárást és pedig nemcsak a proletárdiktatúra idejére, hanem október 31-től maig terjedő időre. Terjedjen ki a vizsgálat arra 1. hogyan lettem 1918. novemberben helyettes államtitkárrá, 2. milyen volt a szerepem a közoktatásügyi minisztériumban, fő-

3394/1921. 61. számú végzéssel a Királyi Kúria megállapította, hogy Imre Sándor nemcsak hogy ártatlan a sajtóban vele szemben felhozott vádakkal kapcsolatban, hanem éppen ellenkezőleg, a nehéz időkben az akkori politikai irányzattal nem törődött, „törhetetlenül kitartva, igyekezett megmenteni, ami menthető volt”.²⁵ Ennek ellenére Klebelsberg Kuno utóbb azt hozta fel Imre eltávolításának okaként, hogy „kinevezése forradalmi tény volt”,

ként Kunfi Zsigmond minisztersége alatt, 3. hogyan viseltem magamat március 21-től augusztus 7-ig, 4. mi részem volt abban, hogy augusztus 7-én a minisztérium vezetése rám bízott, 5. mily irányban dolgozom azóta.” (A beadvány gépelt, aláírt másolata megtalálható: RL C/39. 14–15. cs. az Imre Sándor ügyében összehívott minisztériumi bizottság 1919. október 7-i jegyzőkönyvének mellékletében.) Kérésére a miniszter 1919. október 7-én a maga elnökletével Fináczy Ernő egyetemi tanár, Justh Ferenc helyettes államtitkár, Raffay Sándor evangélikus püspök és Samassa Adolf nyugalmazott belügyminiszter alkotta bizottság elé terjesztette Imre kérését, majd többször, valamennyi kérdésre kiterjedő tárgyalás nyomán „nyilatkozatot” fogadtak el. Ebben deklarálták: „[R]észletesen megvizsgáltuk dr. Imre Sándornak 1918. november 9-től a mai napig tanúsított személyes magatartását és hivatalos működését. E vizsgálat alapján meggyőződünk arról, hogy dr. Imre Sándor magatartása és működése a jelzett időben mind pedagógiai, mind politikai, mind köztisztviselői szempontból kifogástalan volt, minél fogva a legcsekélyebb indokot sem látjuk fennforogni arra, hogy nevezett ellen az általa kért további eljárás folyamatba tétessék”. (RL C/39. 14–15. cs. az Imre Sándor ügyében összehívott minisztériumi bizottság 1919. október 7-i jegyzőkönyvben. 11–12.)

²⁵ Imre 1920. január 20-án – Haller István miniszter jóváhagyásával – rágalmazási sajtópert kezdeményezett. Beadványának utolsó soraiban jelezte kérése motívumait is. „Amíg helyemen vagyok, és magamról, múltamról, életem céljáról más a véleményem, addig nem engedhetem, hogy ennek a már-már elmerülő államnak egyik főtisztviselőjét ilyen módon túrják ki helyéből, mert akkor ennek nem lesz se vége, se hossza. Nem engedhetem, hogy jószándékú és önfeláldozó embereket – amilyenek magamat is tartom – névtelen, felelőtlen és alacsony indítékú rágalmakkal a nemzet érdekében való munkától elkedvetlenítsenek. Nem tehetem, hogy ezerféle erkölcstelenséggel teljes közéletünkben én is elősegítsem hallgatásommal a jólelkűek megfélemlítését és az alacsonylelkűek uralmát. Ezért állok bíróság elé...” (BFL VII. 5. c. 558/1920. Imre Sándornak a pert kezdeményező beadványa 32.) A Budapesti Büntető Törvényszék 1920. november 8–30. között lefolytatott tárgyalásait követően november 30-án hozta meg B. V. 558/1920. számú ítéletét, melyet a Budapesti Ítéletábra 16. B. 2406/1921/57. számú ítélete követett 1921. június 1-jén. A Magyar Királyi Kúria az 1921. október 26-án tartott nyilvános ülést követő végzésében utasította el az alsóbb bíróságok által elmarasztalt rágalmazó vádlottak semmisségi kérelmét. (BFL VII. 5.c. 553/1920. B. I. 3394/1921. 61. 4.)

„oktobrista barátai vannak”, ő egy „Károlyi [Mihály] típusú ember”, s a katolikus egyház nem nézi őt jó szemmel.²⁶

Ahogy Imre Sándor 1924. május 22-i, Bethlen István miniszterelnöknek írt levelében megfogalmazta: „Tudom, hogy 1919 ősze óta a támadások ellenem a harcos katolikusok táborából eredtek: a szélső katolikus *Új Lap*ban Dr. Hindy Zoltán, a Katolikus Népszövetség igazgatója irányította. [...] S ha most mégis ennek van sorsomra döntő hatása, az a kérdés merül fel bennem, hogy a Kúria végzése ellen nem lévén fellebbezés, hová menjen a meg-rágalmazott tisztviselő, ha ugyanazzal a váddal bocsátják el állásából, amelyet a bíróság rágalmazásnak mondott?!”²⁷

Másféle elfogultságok is befolyásolták a pedagógusok és diákok forradalmak alatti magatartásának értékelését, melyet nagymértékben rontott az is, ha nyilvántartott felekezetük „izraelita” volt. A felelősségre vontak körében felülreprezentáltságuknak csak részben lehetett oka, hogy viszonylag nagy számban vettek részt a forradalmak alatti közeletben. Aligha valószínű például, hogy – a numerus clausus törvény felé tendáló hangulatban – tárgyyszerű és objektív vizsgálat eredményét láthatjuk abban, hogy a Budapesten felelősségre vont gimnazisták nyolcvan százaléka izraelita volt.²⁸

Márpedig Imre Sándor közelről láthatta a minisztériumban az 1918 novembere és 1919. március 21-e között tevékenykedők munkáját, s rálátása volt az oktatásirányítás szélesebb körére is. Személyes tapasztalatai alapján különbséget tudott tenni a szabadelvű, a szocialista és kommunista motiváltságú szereplők között, s nem a véleményük, „orruk, modoruk”, hanem a tényleges cselekedeteik alapján kívánta őket büntetni vagy felmenteni. Jórészt sikertelenül ragaszkodni próbált a rendeletekben foglaltakhoz, s a deklarált miniszteri álláspontokhoz: melyek szerint

²⁶ RL C/39. 13. cs. 8. Imre II. Sándor személyi jellegű iratok; MÁLYUSZ Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk. Soós István. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021. 247–248.

²⁷ RL C/39. 30. cs. Imre II. Sándor államtitkári iratok 1922–1924. 516–524. Gépelt szöveg. A szerző kézírásával ráírva: Imre Sándor előterjesztése gr. Bethlen István miniszterelnökhöz, a szolgálatból való elbocsátása miatt. Másolat. 1924.

²⁸ RL C/39. 26/a. cs. XII-13. Kommunizmus a középiskolában, valamint 26. cs. Imre Sándor egykorú jegyzetei.

csak a Tanácsköztársaság alatt tanúsított magatartás vizsgálata szükséges.

Azért is ragaszkodhatott ehhez, mert a kialakuló ellenforradalmi rendszernek a „proletárdiktatúrával” szembeállított „demokratizmusát” kezdetben komolyan vehette. Szélesebbre szeretne volna tárni az abban megbecsült helyet, munkát találó pedagógusok, tisztviselők, értelmiségiek körét, mint azt a „keresztény kurzus” hívei és képviselői kívánatosnak tartották. Úgy vélte, hogy szükség van a különböző beállítottságú kritikus szemléletűek közreműködésére az ország boldogulásához. Nemcsak méltánytalan, káros is lenne túlzottan súlyos ítéletekkel az ellenforradalmi rendszer ellenfeleivé/ellenségeivé tenni tehetséges értelmiségi embereket. Jobbnak látta volna kisebb, figyelmeztető intések nyomán közös munkára megnyerni őket a jövőben. A minisztériumbeli partnerei, főnökei magatartását, az eljárások során elmondott érvei semmibe vételét látva, s a saját méltatlan helyzetéből fakadó lehangoltsága hatására idővel megfáradt. Kétségek közt, nagyrészt felhagyott a fegyelmi tárgyalások látogatásával, az igazság felderítésére irányuló törekvésével.

Néhány esetben – sikertelenül – mindent megpróbált, amire csak lehetősége mutatkozott. Ilyen volt az a négy ügy, amelyekre külön is kitért 1922-ben, kényszerszabadsága alatt írt *Egy adat a „keresztény és nemzeti» kurzus embervadászataiból* című emlékiratában.²⁹ Közös volt ezekben, hogy a megvádoltak egyike sem volt kommunista, s hogy Imre Sándorral munkakapcsolatban álltak. Nem tartoztak baráti köréhez, ellenben mindnyájukkal korrekt, kölcsönös tiszteleten alapuló emberi kapcsolata volt.

Az oktatást érintő kérdésekben *Somogyi Bélával* már szakszervezeti vezető korában együttműködött, ami rövid közös minisztériumi munkálkodásuk idején folyamatos vitákkal folytatódott. Kapcsolatuk során mindketten nyílt lapokkal játszottak, s gyakran különböző, sőt ellentétes törekvéseik ellenére korrekt partneri viszony alakult ki közöttük. A Tanácsköztársaság idején egyikük sem kívánt a népbiztosságon dolgozni.

²⁹ RL C/39. 14–15. cs. Egy adat a „keresztény és nemzeti” kurzus embervadászataiból (gépeelt emlékirat).

Dénes Lajos³⁰ tankerületi főigazgatói kinevezésének folyamataról tudomása volt Imre Sándornak, de nem volt része benne. Forrásainkból az sem derül ki, hogy személyesen ismerték-e egymást. Közeli kapcsolatban nem állhattak. Erre utal Dénes Lajos hozzá intézett levelének hangneme is, és az, hogy a Friedrich Istvánnak írt levélre Imre Sándor ráírta: „Jól tudja, hogy [főigazgatói] kinevezését nem tölem kapta.”³¹

E levélben Dénes Lajos írt „régí barátjának”, Friedrich Istvánnak, s egy másikban az éppen ügyvivő miniszter Imre Sándornak: „[A] budapesti tankerületi főigazgatóságról van szó. Előre is ki kell jelentenem, hogy ha az adott viszonyok között ezen volt állásomba visszahívának, *azt ma semmi esetre sem fogadnám el*. Tehát nem egyéni érdekből beszélek, hanem az ügy erkölcsi és politikai háttere miatt. [...] Miniszter Úr bizonyára tudja, hogy én mindjárt a kommunista uralom elején *önként* elhagytam ezt az állásomat, és kértem a tanári szolgálatba való visszahelyezésemet. A jelenlegi kormány rögtön visszahelyezte az igazgatókat és főigazgatókat állásaikba. Engem nem. Miért? Kommunista voltam? Ezt nem foghatják rám. Vagy talán amíg a főigazgatói teendőket végeztem súlyos hibákat követtem el? Ha ezt mondanák, a legszigorúbb vizsgálatot követelném magam ellen és – nyugodt vagyok – kapnám kérés nélkül is. Tehát nem ezért. Hanem azért, mert *zsidó* vagyok. Ezt különben nem magam találtam ki, hanem keresztény »tanártársaim« diadalmasan *urbi et orbi* [a városnak és az egész világnak hirdetik – D. P.], hogy sikerült megakadályozniuk, hogy a »zsidó Dénes« újra főigazgató legyen. [...] Nem magamért szólok (az én szememben nem fontos a magam személye), hanem azért, mert ez a szellem

³⁰ Dénes [1899-ig Deutsch] Lajos (1879–1942) esztéta, a VII. kerületi főgimnázium tanára, bölcsészdoktor. 1914-től az Országos Színészegyesület Színészképző Iskolájának elméleti tanára. A polgári forradalom alatt budapesti tankerületi főigazgatónak nevezték ki. A Tanácsköztársaság kikiáltásakor erről lemondott, s visszament tanárnak. 1920-ban elmozdították, 1924-ben kapta vissza nyugdíját, s 1928-tól újra tanított a színiiskolában. Klebelsberg Kunótól megbízást kapott a Nemzeti Színház történetének megírására, s ösztöndíjjal külföldre is utazhatott.

³¹ RL C/39. 26/a. cs. Dénes Lajos Friedrich István miniszterelnökhöz írt 1919. augusztus 13-i levelének másolatán.

nem fogja kímélni az iskolában az ártatlan gyermeki lelket sem, és mert hazugságba burkolózva, nemzeti érdekeket hirdet akkor, amikor végzetes következményű ellentéteket támaszt fel. Amint egy antant diplomata mondta: »A fütykös fehér Lenin-fiúk mellett a kultúra fehér Lenin-ifjai sem tesznek jót a magyar nemzetnek«. Hol voltak ezek a vitéz legények, miért bújtak el gyáván akkor, amikor én ezer veszély között támadtam a kommunistákat – az iskola, a tanárság és egyes üldözött tanárok érdekében? Miért jött csak most meg a szavuk? Most, az idegen katonai elnyomtatás meg a szocialista és radikális társadalmi rétegek – reméljük, ideiglenes és rövid – lenyűgözöttsége sötét napjaiban? De majd csak elvonulnak a mai sötét felhők is, és akkor majd a hazai és külföldi elfogulatlan közvélemény fog ítéletet mondani garázdálkodásukról. Miniszter Úrról tudom, hogy nem kedve szerint való dolgok ezek. Azért mély tisztelettel kérem, nézzen jól körül a kultúra berkeiben és ne engedje, hogy Széchenyi szellemi örökét³² »a nemzeti érdek« jelszava alatt tisztátalan kezek a kulturálatlanság taglójával verjék szét.³³

Czakó Ambróval³⁴ a Tanácsköztársaság idején a Pedagógiumban dolgoztak együtt. Amikor Imre Sándort néhány hallgató amiatt támadta, hogy még akkor is nemzeti szellemben tanít, s feljelentették a népbiztosságon is, Czakó többször kiállt mellette.

³² Dénes Lajos Imre Sándor ügyvivő miniszteri beszédeire utalt, melyekben Marx tanításai helyett Széchenyi hagyatékát ajánlotta az igazgatók figyelmébe.

³³ RL C/39. 26/a. cs. Dénes Lajos Imre Sándor ügyvivő miniszterhez írt 1919. augusztus 12-i levelének gépelt másolata. (Kiemelések az eredeti szövegben.)

³⁴ Czakó Ambró Lajos (1887–1974) a ciszterci rend tagja, s 1910–1916 között több gimnáziumának tanára. Tagja volt a Társadalomtudományi Társaságnak. Az 1915-ben kiadott *A vallás lélektana* című munkája miatt egyházilag elítélték, ezért 1916-ban kilépett a rendből, s áttért a református felekezethez. Kiadta *A katolikus papság lélektana. Vallápszichológiai tanulmány a magyar római katolikus vallásról* című könyvét, melyben külön fejezetet szentelt „Az aposztáziának, s az aposztaták lélektanának”. 1917-ben Debrecenben református lelkészi oklevelet szerzett. Közben polgári iskolai tanár volt Budapesten, majd a Pedagógiumban tanított. 1920-ban tanári állásából elbocsátották. 1921 őszétől kiadta a keresztény kurzus „októbrišta” bírálatát képviselő *Független Szemle* folyóiratot, melyet 1923-ban betiltottak. Később több kiadványa miatt elítélték, ezért Angliába, majd Kanadába emigrált, ahol Torontóban a United Church lelkésze lett. 1950-ben visszatért a katolikus hitre, és a halifaxi Saint Mary’s University művészet-történet-professzoraként dolgozott nyolcvanéves koráig.

Egyéb kapcsolatukról nincs információnk. A mélyen vallásos, antiklerikális kollégájának az intézeten kívüli szerepléséről Imre Sándornak csak szórványos információi lehettek. Egy előadását hallhatta, egy plakátját láthatta, így tudhatta róla, hogy a népbiztosság melletti, s Szocializmus Állami Propagandája munkatársaként is a vallás fontossága mellett, a történelmi egyházakat bírálva foglalt állást.

1919. augusztus 30-án Czakó Ambró – Imre Sándor felszólítására – beszámolót írt „a proletárdiktatúra alatti iskolán kívüli szerepléséről”: „A proletárdiktatúra kitörése [sic!] után 1-2 nappal dr. Varjas Sándor, mint a Propaganda elnöke, közölte velem, hogy megkérdezésem nélkül kijelölt az agitátoriskolába előadás tartására *»a vallásról«*, melyet meg kell tartanom. Tudta rólam, hogy sem a kommunista, sem a szocialista (akkor még: szociáldemokrata) pártnak nem voltam tagja, s hogy mégis engem jelölt ki, azt vallásfilozófiai munkásságomnak tulajdonítottam. Megkérdeztem tőle, hogy szabadon hirdethetem-e nézeteimet, s midőn erre garanciát kaptam, az előadás megtartását vállaltam.

Ezt a tetteimet helyeslem, s meg vagyok győződve róla, hogy missziót végeztem. Tudniillik ez az *első* eset talán az egész világon, s a marxizmus történetében egyedülálló, hogy a vallást védték. Én a vallásnak az emberi életben való jelentőségére rámutattam, ezt jogosultnak mondtam, ellenben a felekezetiiséget, mint a dogmákkal bíró pszeudo-vallásosságot elítéltem, s a klerikalizmust azért, mert a felekezetiiségnek ex offo [hivatalból – D. P.] fenntartója. Az előadásnak igen jó hatása volt, a jelenvolt munkásság, melynek a lelkében minden marxista jelszó ellenére is tudatlanul él a vallásos érzés, örömmel fogadta azt a gondolatot, hogy a vallás nagy dolog, s hogy bántani nem szabad. Ellenérzésre egy-két jelenlévő egyetemi hallgató részéről találtam, akik kijelentették, hogy ők Marx alapján állnak, ők materialisták és így a vallást nem akceptálják.

Ekkor láttam reálisnak azt a gondolatomat, hogy a munkásság vezetőinek dogmatikus gondolkodása és maga a munkásság közt nagy különbség van. A munkásság meg volna nyerhető minden igaz emberi érték számára, így a vallásnak is, ha az nem jelent klerikalizmust. Így valósággal misszionának fogtam fel

azt, hogy a munkásságnak vallásról beszélhetek. Szíves örömmel tartottam volna több előadást is minden különösebb kérés nélkül is [...], s nem rajtam múlt, hogy ezek az előadások elmaradtak. [...]

[É]n a vallást akkor védtem nyíltan, mikor az egész szovjet a templomok becsukásáról, a vallás eltörléséről beszélt.³⁵ [...] Azt is tudtam, hogy a vallásvédelemmel tipikusan antikommunista szerepet játszom, hiszen a Buharin-féle hivatalos bolsevik program³⁶ is a vallás megsemmisítéséről szól. [...] Az én előadásomat is tudtomon kívül Szabados³⁷ adta ki [...] tele hibával, a második fele hiányzik is, de így is alkalmas arra, hogy tökéletesen igazolja, amit az előadásom jellemzésére fentebb mondtam” – írta igazoló iratában Czakó Ambró.³⁸

A vallás a kommunista társadalomban címmel megjelentetett előadásban ilyen részleteket olvashatunk: „Én, aki évek hosszú sora óta figyelem azokat a belső indítékokat, amelyek szerint az emberek cselekszenek, és amelyek egész életük berendezésére a legnagyobb hatással vannak, azt mondhatom, hogy ezek között a legfontosabb és legeminensebb helyet a vallás tölti be. Mindjárt meg is mondom azt a vezető gondolatomat, amely az én előadásomnak a gerincét fogja alkotni, hogy a vallás nemcsak betöltötte ezt, hanem a jövőben is be fogja tölteni. [...] És ezzel előre jelezhetem, hogy én a vallásnak az emberi életben rendkívüli jelentőséget tulajdonítok. [...] A mai előadásomban három

³⁵ Vö. A *Vörös Újság* 1919. április 3-án *Pokolba a csuhásokkal* címmel deklarálta: „A vallás nem magánügy, hanem közügy, és a proletárállamnak igenis elsőrendű kötelessége a legkérelhetetlenebbül megszüntetni az egyház minden néven nevezendő tevékenységét”. (6.) 1919. április 17-én a Közoktatási Népbiztosság (KN) „a vallás szabad gyakorlásáról és a vallásszabadságról” című rendelkezésben ellenforradalmi „népámításnak” nevezték, hogy a Tanácsköztársaság meg akarja szüntetni a vallást, el akarja venni a templomokat. PETRÁK Katalin–MILEI György (szerk.): *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1959. 22–23.

³⁶ BUHARIN Nikoláj: *A kommunisták, (bolsevikiek) programja*. Fordította RUDNYÁNSZKY Endre. Harmadik magyarországi kiadás. A Kommunisták Magyarországi Pártja, Budapest, 1919.

³⁷ Szabados Sándor (1874–1937) szociáldemokrata, majd kommunista politikus, a Tanácsköztársaság idején közoktatásügyi népbiztos, a propaganda és népnevelés irányítója volt.

³⁸ RL C/39. 26/a. cs. Czakó Ambró iskolán kívüli szereplése a proletárdiktatúra alatt. Gépelt másolat. (Kiemelések az eredeti szövegben.)

nevezetes dologról fogok beszélni. [...] Én azt mondom, hogy a három különböző dolog a vallás, a felekezetiesség és a klerikalizmus” – kezdte előadását Czako Ambró.³⁹ Majd előadása végén az összegzést így fogalmazta meg: „A vallás maga jó és helyes. De a vallás legyen a te vallásod, a tiéd és senki másé. [...] Légy önálló, légy olyan ember, aki meg tud állni a maga lábán. [...] Minek alávetnünk magunkat a papok hatalmának? Én nem tagadom le a vallásomat, de ahhoz semmi köze sincs a papnak. [...] Arra kell törekednünk, hogy mindenki így gondolkozzék. Akkor majd nem kell a papokat a községekből kiverni, nem kell majd a pénzüket elvenni, mert akkor a papságnak úgysem lesz talaja. A fejlődésnek ez a lehetősége megvan. Nálunk nem nagyon biztatók még a jelek, mert nálunk igen erős a klerikalizmus: nálunk van katolikus klerikalizmus, kálvinista, és zsidó klerikalizmus [...] Arra kell törekednünk, hogy a pap olyan ember legyen, mint a többi.”⁴⁰

E kiragadott idézetből is kitűnik Czako Ambró felekezetiesség- és klerikalizmusellenes álláspontja, mivel azok – nézete szerint – az emberek közötti különbségek hangsúlyozásával együttműködésük akadályává válhatnak.⁴¹ Ciszterciből lett reformátusként – mai terminológiával – a „maga módján vallásosságot” preferálta hallgatósága előtt, a tradicionális, egyházas vallásossággal szemben. Megértően (nem helyeslően) utalt a Tanácsköztársaság idején az egyházakkal, papokkal szembeni vidéki fellépésekre, atrocitásokra. Úgy vélte: „minden vallást egy hivatalnoktestület vett kézbe, amely abból, amely eredetileg tisztán lelki dolog volt, politikai intézményt csinált. Ez a papság”.⁴² Ő tehát a papság elleni vidéki erőszakos cselekményeket e politikai intézmény elleni támadásokként értékelte.

Álláspontja – átmenetileg – hasznos lehetett a történelmi egyházakkal politikai-világnézeti harcba keveredett proletárdiktatúra számára, amennyiben a hívek, különösen a munkásság és

³⁹ CZAKÓ Ambró: *A vallás a kommunista társadalomban. A Közoktatásügyi Népbiztosság Tudományos és Népszerű Propaganda Csoportjának agitátorképző iskolájában.* k. n., Budapest, 1919. 3. (Kiemelés tőlem – D. P.)

⁴⁰ Uo. 3., 11.

⁴¹ E ponton gondolatmenete valamelyest találkozhatott a felekezetieskedéstől a nemzet egységét feltő Imre Sándor véleményével.

⁴² Uo. 10.

az egyházak közötti kapcsolat gyengítését szolgálta. Véltetően ezért kapott Czakó Ambró kezdetben fórumot nézetei kifejtésére. Az idő előrehaladtával, az általa „buhariniként” említett nézetek elterjedésével, Czakó álláspontja már vállalhatatlanná vált a proletárdiktatúra propagandagépezete számára. Ahogy a diktatórikus megnyilvánulások – az átmeneti útítárs – Czakó Ambró számára is. Az utak elváltak.

Az idézett szövegekből érthető, hogy a katolikus pap, kereszténypárti Vass József miniszter és államtitkára, a Fehérház Bajtársi Egyesület ellenforradalmat szervező elnöke, Pekár Gyula⁴³ számára – a „keresztény kurzust” bíráló *Független Szemlé*t is szerkesztő – Czakó Ambró miért tűnt „veszélyes embernek”, akinek tanári működését – a formális szabályokra való tekintet nélkül – mindenképp meg akarták akadályozni.

A *Benedek Marcell*⁴⁴ elleni vádak közt nem szerepelt, de a reális képhez hozzátartozik: a tanár úr szabadkőműves volt korábban, s részt vett a Radikális Párt kultúrprogramjának kidolgozásában. Fegyelmi ügyével kapcsolatban Benedek Marcell naplójában találhatunk további információkat. Még a fegyelmi eljárás előtt, távollétében „a Markó utcai főgimnázium tanári kara titkos szavazással egyhangúan megállapította, hogy velem, ha esetleg állásomban meghagynának, nem hajlandó együtt tanítani”. Ennek hallatára Benedek Marcell közölte apjával, Benedek

⁴³ *Pekár Gyula* (1866–1937) öt nyelven beszélő újságíró, irodalmár, az MTA levelező tagja, kereszténypárti politikus, az ellenforradalmi Fehérház Bajtársi Egyesület elnöke volt. 1919 augusztusában nem értett egyet József királyi főherceg, altábornagy ideiglenes kormányzóvá történő felkérésével, attól tartva, hogy sikertelenség esetén kompromittálja magát. Friedrich István a főherceg felkérésével kész helyzet elé állította őt, így sértődötten távozott a megbeszélésről. (LÁBAY Gyula: I. m. 178–179.) 1919 augusztusától 1921 júniusáig a VKM politikai államtitkáráként a forradalmakban szerepet vállaltaknak, kommunistának, szocialistának minősített/vélt pedagógusok, értelmiségiek állásukból, tisztségükből való eltávolításának kérlelhetetlen híveként lépett fel. Elnökként így járt el a Petőfi Társaság tagjaival szemben is.

⁴⁴ *Benedek Marcell* (1885–1969) középiskolai (1919-ben, majd 1945 után egyetemi) tanár, író, irodalomtörténész, műfordító, színházigazgató. 1910-től szabadkőműves, Jászi Oszkár barátja, az őszirózsás forradalom idején az Országos Középiskolai Tanáregyesület főtitkára, a Nevelőmunkások Országos Szövetségének elnöke, a VKM külső munkatársa.

Elekkel és a családjával: „a »keresztény és nemzeti« irányzat idején nem kívánok tanítani”.

Ellene több vádat fogalmaztak meg. „Az első nem egészen törvényes, mert a vizsgálat csak a proletárdiktatúra idején elkövetett cselekményekre szól, ez pedig novemberi beszédemet firtatja (»az iskola hazudott«)”.⁴⁵ Ez arra utalt, hogy Benedek 1918. november 10-én a budapesti V. kerületi főgimnázium önképző körében tartott – a diákok által utóbb röplap formájában is kiadott, Imre Sándor által annak idején is bírált – beszédében kifejtette: ünnepelniük kell az „Új Magyarország győzelmét a régin”, s „az Igazság győzelmét a hazugságon”. A régi Magyarországon „az elnyomás ürügyéül a nemzetiségi veszedelmet hozták föl. A magyarság vezető szerepének hangoztatásával csináltak szociális elnyomást, amely a magyar nép nagy tömegeire éppen úgy nehezedett, mint a nemzetiségekre”. „A tanárok idegen érdekekért hazudtak. Hazudtak, mert nem volt szabad megmondaniuk az igazságot a régi rend fojtogatása alatt.” Ma „az Igazságot mondjuk, együtt dolgozunk mindnyájunk javára. Az osztályérdeket felváltja az emberiség érdeke. A haza fogalma szentebb lesz ezentúl, mert megfosztjuk hazug és káros értelmétől, amely szembeállította a néppel. A vallás többé nem elválasztó, egymás ellen uszító eszköz az osztályuralom kezében stb.”.⁴⁶

A gimnáziumban Pintér Jenő⁴⁷ főigazgató részvételével megtartott fegyelmi tárgyaláson ezzel kapcsolatban Benedek kijelentette: „A novemberi beszédben az igazságot mondtam. Belátom, hogy kollégáim szempontjából rosszkor és rossz helyen mondtam el, egész működésemből ez az egyetlen, amit sajnálok.”

⁴⁵ BENEDEK Marcell: *Naplómat olvasom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 310–311.

⁴⁶ RL C/39. XLVII. k. Vö. Szocialista kultúrpolitika. *Népszava*, 1919. február 8. 2.; BENEDEK Marcell: I. m. 293–294.

⁴⁷ *Pintér Jenő Pál* (1881–1940) konzervatív irodalomtörténész, az MTA levelező, majd rendes tagja, a Szent István Akadémia tagja, budapesti tankerületi főigazgató. (Imre Sándorral való kapcsolatához lásd például SZÜTS-NOVÁK Rita: Új utak az Imre Sándor kutatásban: Imre Sándor művelődéspedagógus Pintér Jenő irodalomtörténészhez írott leveleinek [1913–1940] biográfiai jelentősége. *Közéletések*, 1919. 3–4. 6.)

Arra a kérdésre, hogy miért vállalta el az egyetemi tanítást, Benedek Marcell azt válaszolta: „mert ott szabad voltam”.

Amikor a tárgyaláson megkérdezték „miért írtam nyilatkozatomban, hogy a mostani időben nem akarok tanítani. Nyugodtan kezdek válaszolni, de amint felsorolom mindazt, amit a keresztény és nemzeti jelszavakat hangoztató reakció bűneiről [...] hallottam, felállok és hangosan kiáltom:

Ha az a magyarság, aminek nevében ma égetnek, gyilkolnak és ártatlan embereket kenyerüktől fosztanának meg, akkor én nem vagyok magyar! Ha az a kereszténység, aminek nevében ma a szabad gondolatot elnémitják, és egy emberfajtát üldözőbe vesznek: én, aki egész életemben Krisztus tanítványának éreztem magamat, nem vagyok többé keresztény!”⁴⁸

Egyéb forrás híján nem tudhatjuk: a történeteket mennyire színezte ki utólag az emlékezet. Imre Sándor hagyatékában megőrződött egy rövid összefoglalása a fegyelmi bizottság véleményének: „Az októberi forradalomról lázító beszédet mondott az ifjúságnak. A proletárdiktatúra alatt az egyetemen, a tanárképzőben és az V. kerületi főgimnáziumban és főreálban előadásokat tartott. Védelmi iratában *kommunistának vallja magát*. Tetteit nem tagadja és azokért minden felelősséget vállal. Hivatalvesztés. Az ítélet helyes.” Imre Sándor a dőlt betűvel szedett részt megkérdőjelezte, és ráírta: „Tévedés! Az ítélet álságos! A tanárokkal való viszony! Dolgozott Magyarország integritásáért!”⁴⁹

Utóbbival kapcsolatban Benedek Marcell, aki időközben könyvkiadóktól a tanításnál jobban fizető munkákhoz jutott, naplójában megemlítette: „egy napon – kötelességből és szívem szerint is – meglátogattam a minisztériumban régi főnökömet, Imre Sándort. [...] Amikor elmondtam neki a tárgyalás lefolyását, és mosolyogva megemlítettem, hogy a francia memorandumról⁵⁰ egyszerűen megfeledkeztem: nem hagyta annyiban a dolgot.

⁴⁸ BENEDEK Marcell: I. m. 313–315.

⁴⁹ RL C/39. 26/a. cs.

⁵⁰ A külügyi népbiztosság számára készített Benedek Marcell egy memorandumot arról, hogy a magyar népoktatás mennyivel magasabb szintű, mint azon államoké, ahová területeket elcsatolni készülnek. BENEDEK Marcell: I. m. 307.

Írd meg ezt hivatalos formájú levélben, én majd az iratokhoz csatoltatom. Akármi történik, erkölcsileg csak hasznodra lehet.

A levelet megírtam. Imre Sándor bizonyosan meg is tette, amit ígért, de karácsony előtt való nap [...] behozták a postát [...] az elcsapatásom. Egyetlen hosszú, zűrzavaros, nyelvtanilag is bárgyú mondat. »Igazgató úrnak az a beszéde, amely miatt tanártársai egy része katedrára méltónak már akkor sem tartotta, még a Tanácsköztársaság előtt hangzott ugyan el, azonban az a tény, hogy a Tanárképzőben és az egyetemen előadásokat tartott, valamint a fegyelmi bizottság előtt tett azon kijelentése, hogy a magyarság mai magatartása lehetetlen éra, és hogyha az a magyarság, ami ma van, akkor saját maga nem magyar ember, a bizottság tagjaira egyhangúan azt a benyomást tette, hogy a jövőendő magyar ifjúság nevelésére nem alkalmas, miért is Igazgató urat állásvesztésre ítélem. Haller».⁵¹

Ennyi kiegészítő információ bizonyára segítségére lehet olvasóinknak Imre Sándor alábbi memoárrészletének értelmezésében, melynek ritkasága abban áll, hogy egy, a kurzus hívei által hírbe hozott, kényszerszabadságolt államtitkár emlékezik a fegyelmi tárgyalásokkal kapcsolatban a VKM-ben történetekre.

⁵¹ Uo. 319–320.

Forrás

1. Részlet Imre Sándor 1922. évi „Egy adat a »keresztény és nemzeti« kurzus embervadászataiból” című visszaemlékezéséből

Az a mesterségesen terjesztett híresztelés, hogy „a kommunistákat” és a zsidókat pártolom, és a bűnösöket menteni igyekszem, különös hatású volt.

Egyszer a numerus clausus miatt az egyetemről kimaradt zsidó lány érdekében egyik római katolikus egyházmegye nagytekintélyű kanonokja (Kolozsváry Mihály, Vácról) jött hozzám azzal, hogy bizonyosan különösnek tetszik, hogy ő zsidót támogat, és tudja, hogy nem is tartozik a dolog hozzám, de reméli, hogy „itt” (háromszoros hangsúllyal mondta) megértésre talál. Meg is értettem, s a teljesen igazságos és mégis reménytelen ügygel Haller miniszterhez utasítottam.

Máskor súlyosan és alaposan vádolt emberek fordultak hozzám, hivatkoztak arra, hogy én tudhatom, mit jelent vádak alatt szenvedni, s igen csodálkoztak, hogy egyedül a pártatlanságot és a tárgyilagosságra való törekvésemet ígértem nekik, ami magától érthető. Egy idő múlva meg már vádolni kezdtek és ma is vádolnak, hogy nem exponáltam magamat eléggé a fegyelmi ügyekben vádoltak érdekében!

Eleinte minden egyes ügynek az iratait alaposan átnéztem, a fegyelmi tanács tárgyalásait irányítani igyekeztem,⁵² döntés előtt a magam álláspontja mellett többször erősködtem is, nemegyszer sikerrel. Úgy fogtam fel, hogy minden egyes esetben tartozom az igazságot személyesen keresni, s amit találtam, minden erőmmel érvényesíteni.

⁵² A VKM fegyelmi tanácsait abban az időszakban többször átszervezték. Voltak a proletárdiktatúrával kapcsolatos fegyelmi tanácsok, Imre Sándor ezekben is részt vett, illetve elnökölt, s volt olyan, amely az egyéb fegyelmi ügyekkel foglalkozott. Lásd például az 1.737/1920. eln. számú VKM rendeletet. (RL C/39. 26/a. cs. 588.)

Messzire kiható politikai kérdésnek néztem a fegyelmi- és a nemzeti önvédelem kötelességének tekintettem a bűnösök megbüntetését, az iskola megtisztítását, de a nemzeti megerősödés veszedelmét láttam abban, ha ártatlan embereket elítélünk, vagy csekély hibáért súlyosan büntetünk. A bosszú vágya lelkemből mindig hiányzott, s mint államtitkár sem akartam, hogy az állam életében tere legyen, mert ennek káros következményeitől az első naptól fogva nagyon tartottam.

Ezért kértem Huszár Károlyt arra, hogy a döntő fegyelmi tanácsban mindig maga elnököljön, s hogy az állásvesztésre ítéltet az ítélet aláírása előtt hallgassa ki a tanács előtt: mit tudnak mondani, s nézzen a szemükbe. Eleinte ez így is történt. Haller azonban már kevés ülésen vett részt, egyszer sem hívott be elítélteket, de nem volt érzéketlen a mentő adatok irányában sem.

Csakhamar azonban, – előttem ismeretlen előzmények után, talán a zavaros politikai helyzet okozta elfoglaltsága miatt – teljesen átadta az elnöklést Pekárnak. Ezt végzetes hibának tartom, mert Pekár legszívesebben állásvesztést mondott ki, s a mentő körülményekre való minden figyelmeztetést fölényes, sőt, gyakran gúnyos módon fogadott. Elnöksége azért végzetes, mert tömérdek felesleges keserűséget okozott, és igen sok megtéríthető, vagy megnyerhető embert elvadított. Ő maga erről nyilván nem is tud, s hihetően azt hiszi, hogy a magyarságnak és a nevelésnek hasznot tett.

Úgy látom, rám nézve is végzetes lett a fegyelmi tanácsban való együttlétünk. Kétségtelen, hogy tőle indult ki a rólam szóló, gyanúsító híresztelés. Először az öcsémtől⁵³ hallottam, hogy Pekár Mihály hozta a hírt: „Sándor minden zsidót, szabadkőművest, kommunistát védelmébe vesz”. Egyszer Pekár Mihállyal⁵⁴ a Gresham-palota előtt találkozáskor megkérdeztem, honnan veszi ezt. Megmondta, hogy „egy társaságban Gyula beszélt nagy felháborodással” és hiába kételkedett ebben Pekár Mihály, erősködött, hogy „ott, mellette ülve” teszek így. Azt már csak a sajtópör főtárgyalásán hallottam, hogy az egyik ülés után titkárának,

⁵³ Imre József (1884–1945) szemész orvos, egyetemi tanár.

⁵⁴ Pekár Mihály (1871–1942) orvos, fiziológus, egyetemi tanár.

Felicides Románnak⁵⁵ mondta: „Nahát, ez az Imre Sándor a legnagyobb kommunista, nincs olyan, akit ne védene!” Pedig ez súlyos fogalomzavarra mutat.

Ott a fegyelmi tanácsban valóban kerestem azt is, ami a vádlott javára szól, s mindig rámutattam, ha úgy vettem észre, hogy a feljelentők ferdítettek, avagy a vizsgálat hiányos. De ez nem a pártoskodó védő szerepe volt, hanem a pártatlan bíró kötelessége.

S e kötelességemet teljesíteni voltam kénytelen a fővárosi kereskedelmi iskolai tanárok ügyeiben. Ezek között sok volt a nagyon bűnös, de csak annál szükségesebb, hogy a vizsgálat pontos és pártatlan legyen. Márpedig egyik sem volt, sőt, hamarosan meggyőződtem arról, hogy e vizsgálóbizottság elnöke, Kirchner Béla⁵⁶ főigazgató, pontosságra és pártatlanságra képtelen. Ez a gyűlölködő, elvakult, az önbírálatra is képtelen ember nem értette és nem tűrhette a pártatlanságra vonatkozó figyelmeztetésemet, sem az üléseken tett észrevételeimet és kérdéseimet, s ő lett a második híresztelője annak, hogy a kommunistákat védem.

Felfogásomat tisztán mutatja az a néhány sor, amelylyel a 193.323/1919. B. V. sz. alatt a Magyarországi Tanítók Szakszervezetének a fegyelmi ügyek tárgyában beadott kívánságaira küldött válasz végződik. Az egészlet előzetes megbeszélés alapján Gévay-Wolf Nándor⁵⁷ miniszteri tanácsos írta meg, azután toldottam hozzá 1919 októberében a következő szöveget: „Teljesen egyetértek a t. Elnökség beadványának azzal a felfogásával, hogy a proletárdiktatúra alatt való magatartásukért elsősorban azokat kell felelősségre vonni, akik a hivatalos kötelességen túlmenve, törvénytelenések elkövetésében kezdeményezőleg léptek fel, erőszakoskodtak, vétségeket, bűntényeket követtek el.

⁵⁵ Felicides Román (1888–?) 1910-től a VKM szolgálatában állt. 1918-ban a Kultuszminisztériumban Somogyi Béla titkára lett, a Tanácsköztársaság idején Lukács György mellé volt beosztva. Később Pekár Gyula titkára. 1918-ban a Szociáldemokrata Párt, az ellenforradalom idején a Friedrich-féle Keresztény Nemzeti Párt tagja. Klebelsberg Kunó minisztersége idején miniszteri titkár.

⁵⁶ Kirchner Béla (1864–?) kereskedelmi iskolai tanár, tankönyvszerző, főigazgató.

⁵⁷ Gévay-Wolff Nándor (1874–1943) miniszteri tanácsos, majd helyettes államtitkár.

Én sem akarom, hogy »ártatlanok üldöztessenek, s a párt- és fajgyűlöletnek, az egyéni gyűlölségnek, és kenyéririgységnek martalékául dobassanak oda«. Épp ily határozottan gondoskodni kívánok azonban arról, hogy kellően bűnhődjenek mindazok, akik akár az iskolán kívül a proletárdiktatúra érdekében folytatott tevékenységükkel segítették elő a mai állapotok bekövetkezését, akár pedig bent az iskolában a tanulók lelkének nem való tanítással, a nevelés céljával ellenkező példájukkal a magyar nemzet erkölcsi romlását előidézték, vagy súlyosbították. Ami ilyen eddig napfényre került, annak megítélésében nem találok enyhítő körülményeket, mert a nemzeti és erkölcsi szempontok megcsúfolására tanítót és tanárt »ellenállhatatlan kényszer nem hajthat«.⁵⁸

Ebből nem látszik engedékenység, sem megbocsátás, sem védelem.

Kezdetből sürgettem a vizsgálatok gyors elintézését. Az e tárgyban ügyosztályaim főnökeivel tartott értekezletet már 1919. szeptember 9-én azzal nyitottam meg, hogy „a tanári társadalom minden tagja nagy izgalommal várja annak a vizsgálatnak megindulását és lebonyolítását, amely a tanárság egyes tagjainak a kommunizmus előidézésében és fennállásában való részvételét tisztázni hivatva van. Némelyek megtorló igazság érvényesülését, mások függő helyzetük megoldását várják tőle. Kíváncsú tehát, hogy a vizsgálat azonnal meginduljon és a lehető legrövidebb idő alatt befejezést nyerjen”.

Amíg irányítani tudtam a fegyelmi tanács tárgyalásait, addig gyorsan is ment a dolog, de ez nem tartott soká. Felszólalásaim miatt csakhamar kellemetlen lettem Pekárnak, hiábavaló kínládásom magamnak is terhemre lett. Mikor a hírlapi támadások erősödtek, éreztem, hogy csak a gyanút erősítem magam ellen, de használni nem tudok. Azért az üléseken mégis részt vettem s nem hallgattam el a véleményemet, bár Pekár szinte fenyegetően mondta, hogy majd előterjeszti a miniszternek az állásponto-

⁵⁸ A 193823/1919. B. V. számú rendelet szövegét és az azonos számú, Huszár Károly miniszter által aláírt, a szakszervezeti elnökséghez címzett, Imre Sándor kézzel írt betoldását tartalmazó 1919. október 27-én kelt levelet és fogalmazványait lásd RL C/39. 26/a. cs.

mat, s mondjam el ott is. Mikor azonban a sajtóperem tárgyalása után⁵⁹ tőle magától hallottam, hogy azért nem jött el tanúskodni, mert „úgyis elég rosszat mondanak a minisztériumról, nem akarta még ezt a szomorú dolgot is a nyilvánosságra vinni”, elmaradtam a fegyelmi tanács üléseiről teljesen.

Ezt egy ízben Vass miniszternek⁶⁰ meg is mondtam. Nem szólva itt az ülések külsőségeiről, az egyes tanácsok összeállításának módjáról, ami mind felettébb jellemző, csak említem, hogy elmaradásom és általában a fegyelmi ügyekben 1920 vége óta való tartózkodó magatartásom miatt⁶¹ gyakran van aggodalmam: ha nem is volt kilátásom a sikerre, mégiscsak ki kellett volna tartanom. De ennek semmi értelmét nem láttam: hiszen nemcsak a törvényszéki, hanem még a táblai, sőt kúriai ítélet után is a régi mellőzés állapotában maradtam.

Rajtam is rajtam volt a kommunista bélyeg, efféle ügyekben egyetlen egyszer sem sikerült Huszár után egyetlen minisztert sem a magam véleményének megnyernem. Ezért, mint minden egyébben, a kommunista fegyelmi ügyekben is még jobban félrehúzódtam. Várom, hogy a liberális, radikális és szocialista tanárok majd ezért részesítenek támadásban, s bizonyosan megérem, hogy konjunktúrás [sic!] kurzuslovagnak neveznek. (a „Hétfő Lap” 1922. szeptember 4-i száma így nevezett.)

Magatartásomnak általános jellemzéséhez tartozik még, hogy komolyan akartam vétetni a miniszteri rendeleteket, s a tanároknak csak a kommunizmussal való viszonyát vizsgáltam. Sem azt, hogy zsidó, sem azt, hogy szabadkőműves, radikális vagy

⁵⁹ A Budapesti Büntető Törvényszék 1920. november 8–30. között folytatta tárgyalásait.

⁶⁰ Vass József (1877–1930) katolikus pap, a budapesti tudományegyetem teológiai karának egyetemi tanára, kalocsai nagyrépost, kereszténypárti szociálpolitikus, parlamenti képviselő, 1920. augusztus 15-től közéleti, december 16-tól vallás- és közoktatásügyi miniszter. Majd 1922. június 16-tól haláláig a népjóléti és munkaügyi tárcát vezette. Többször helyettesítette a kormányban Bethlen István miniszterelnököt.

⁶¹ Egykorú feljegyzései szerint 1921. február 7-én és 17-én Imre Sándor részvételével tárgyalták Somogyi Béla ügyét. 1922. július 29-én a VKM fegyelmi tanácsa Imre Sándor elnökletével tárgyalta polgári iskolai tanárok Tanácsköztársasággal kapcsolatos ügyeit is. (RL C/39. 26/a. cs. Imre Sándor feljegyzése az ülésről.)

régi szocialista nem tartottam senkire nézve elegendőnek az elítélésre. Az úgynevezett első forradalom idején szerzett tapasztalataim alapján mindig igyekeztem élesen elkülöníteni a kommunistákat a szokott névvel „progresszívnek” mondható tanároktól.

S nagy bajnak, ma még beláthatatlan szerencsétlenségnek tartom, hogy ebben magamra maradtam. Sem közéletünkben, sem belső és külső politikánkban, sem köznevelésünkben nem tartom érinthetetlenül jónak mindazt, ami 1918. október 31. vagy 1914 augusztusa előtt volt. Nem tartom bűnnek a bírálást és megbecsülöm a javítani törekvőket. Sok bajunk forrását látom abban, hogy idejében nem hallgattunk a figyelmeztető hangokra, akár tetszett az illetők orra, vagy modora, akár nem.

Másfelől pedig a legrosszabb politikának tartom, hogy más-ként gondolkodókat ellenségnek tekintsünk, vagy éppen hirdessünk, és ilyenekül meg is bélyegezzünk, s ezzel sokakat, akaratuk ellenére magunktól végképp elriasszunk. Ezt a politikát követtük régóta, látom, hogy ennek mi lett a következése. E nélkül nem lett volna akkora serege tanult, sőt tudós emberekből a tanácsállamnak.

Ezért ennek folytatásában nem akartam részes lenni, sőt szerettem volna legalább a magam területén ezt az öngyilkos politikát megváltoztatni. Ez volt a vezető gondolat, s effélék voltak a szavak is abban a négy felszólalásomban, amelyet végeredményben sikertelenül mondtam el a fegyelmi tanácsban az előttem megfordultak közül a legnevezetesebb négy esetben: Benedek Marcell, Dénes Lajos, Somogyi Béla és Czakó Ambró esetében.

Benedek Marcell ellen nagy volt az ingerültség a középiskolai tanárok egy részében, s a vizsgáló bizottság állásvesztésre kívánta ítéltetni. Részletesen előadtam a fegyelmi tárgyaláson mindazt, amit Benedeknek 1918. október 31. óta való működéséről tudtam. Velem való együttműködését, a diákok mérsékelt szellemű szervezésére, a szocialista diákszervezkedés meggátolására irányuló törekvését, a külügyminisztérium megbízásából a magyarországi érdekekben írt tanulmányát, a népbiztosságtól forradalmi tárgyú és célzatú röpiratok megírására nyert felszólítás és a kínált tiszteletdíj visszautasítását. Elmondtam, amit a tanárképzői előadásairól a tanítványaimtól hallottam, akik azok tisztán

tudományos és tanulságos voltáról nekem napról-napra beszéltek. Kifejtettem, hogy Benedek sem kommunista, sem felforgató működést nem végzett. A diktatúra idejéről ellene felhozottak büntetést nem, legfeljebb helytelenítést érdemelnek, az azelőtti időről pedig egyfelől tanúskodom, hogy nem káros, hanem mentő célzatú munkát folytatott, másfelől kijelentem, hogy vele, mint akkori közvetlen főnöke elintéztem azt a kérdést is, amelyet most felhasználnak ellene. Tudniillik az iskolában az addigi tanítás hazugságairól mondott beszédének elhibázott voltáról meggyőztem, s nem tartom helyesnek, hogy most felmelegítjük.

Akkor persze még nem tudtam, hogy az én tanúskodásom inkább súlyosbító, nem tisztázó hatású! Azon az ülésen elértem célomat annyiban, hogy felszólalásom hatására Pintér Jenő is az elmozdítás ellen nyilatkozott, s Huszár miniszter – bár kijelentette, hogy ő Benedek Marcellt el akarta csapni – enyhébb büntetést mondott ki. Azt hiszem, főként annak lehetett hatása, hogy a tanároknak Benedek iránti hálátlanságára mutattam rá (a IV. tanárkongresszus fő embere ő volt), s hogy kértem, ne vadítsuk el a másik táborba. Amint Huszár elment, még nem volt kiadva az ítélet, s Haller Benedeket állásvesztésre ítélte. Az ügyiratot neki előterjesztő Viszota Gyula⁶² már Huszár idejében is ezt akarta.

Dénes Lajos ügyének tárgyalását sokszor sürgettem, s amikor végre 1920. március 31-én rá került a sor, az előterjesztés meghallgatása után kijelentettem, hogy az ítéletben nem kívánok részt venni egyrészt azért, mert éppen Dénes ügyében pártoskodással vádolnak, s az ítéletet nem akarom támadásnak kitenni, másrészt azért, mert ha már a vizsgálóbizottság ki nem hallgatott, itt kívánok előadni Dénesre vonatkozóan határozottan mellette szóló dolgokat. Egyúttal javasoltam, hogy ne legyen ítélő tagja a tanácsnak Viszota Gyula, aki a vizsgálat folyamán tanú volt, főként pedig Pintér Jenő, akiről köztudomású, hogy Dénessel személyesen is ellentétben van.

⁶² Viszota Gyula (1871–1947) irodalomtörténész, az MTA és a Szent István Akadémia tagja, budapesti tankerületi főigazgató, majd a középiskolai ügyosztály vezetője.

Pekár két másik tagot hívott be, s a következő ülésen ezek előtt részletesen elmondtam, hogy Dénes miként lett Lovászy⁶³ alatt főigazgató-jelölt, Kunfi alatt miként állt szemben Hajtaival⁶⁴ és a szocialista irányzattal. A vizsgálati adatok közül felsoroltam azokat, amelyek Dénesnek a kommunistákkal szemben ellenzéki álláspontját mutatták, felolvastam 1917-ből való hazafias iskolai beszédét.

Ekkor már tudtam, hogy hiába beszélek, de elmondtam, hogy ám mondja ki a nemzetgyűlés az október 31.–március 21. közötti kinevezések érvénytelenségét, de amíg ez nem történik meg, Déneshez ne nyúljanak, mert elmozdítását sem kommunista-sággal, sem hazafiatlansággal igazolni nem lehet, s egyenesen képtelenség, hogy azt az embert fosszuk meg az állásától, aki azt a diktatúra elején önként hagyta el.

Figyelmeztettem a tanácsot, hogy ilyen ítélet súlyos minta lehet majd a következő politikai irányok számára, s hogy éppen Dénes a tanultsága, politikai ügyessége, írói és szónoki készsége segítségével bizonyára felhasználja az igazságtalan ítéletet a mostani egész »kurzus« ellenében. Ez sem használt, a következő ülésen (április 8-án) a hivatalvesztést kimondták. Ekkor éppen a sajtóperem ügyében az ügyészségen voltam, a tárgyalást tehát nem hallottam, úgysem szólaltam volna fel másodszor. Ma is bizonyos vagyok abban, hogy ez az ítélet igazságtalanság, és ostobaság, s hogy még megbosszulja magát.

Itt említem meg, hogy erről a tanácsülésről s általában a közép- és polgáriiskolai fegyelmi ügyekről tudtommal semmi sem jutott nyilvánosságra. A főtárgyaláson sem kérdeztek a vádlottak és védőik semmi olyan részletet, ami azt mutatná, hogy tudnak valamit, s így a Dénes-ügyről is csak az került szóba, hogy késleltettem-e. Abból, hogy a fegyelmi tanácsban történetekre nézve Kirchner Béla főigazgató, Pilinszky Ferenc miniszteri tanácsos

⁶³ Lovászy Márton (1864–1927) politikus, író, lapszerkesztő. 1918. október 31-től december 22-ig vallás- és közoktatásügyi, majd 1919. augusztus 15-től szeptember 11-ig külügyminiszter.

⁶⁴ Hajtai Ferenc (1878–1956) főgimnáziumi tanár, majd – Imre Sándor megkérdezése nélkül – Kunfi Zsigmond által kinevezett tankerületi főigazgató volt, a VAOSZ középiskolai reformtervének egyik kidolgozója.

és Steinecker István miniszteri tanácsos kihallgatását kérték, azt következtetem, hogy a kereskedelmi iskolai tanárok fegyelmi ügyeiről akartak tudakozódni, s itt nyilván főként Somogyi Béláról. (Kézzel betoldva: Ez is azt bizonyítja, hogy Kirchner Béla volt a híresztelések forrása.)

Somogyi ügyét akkor délben tárgyaltuk, amikor (1920. február 17-én) este megölték.⁶⁵ Néhány órával azelőtt hivatalvesztést mondott ki rá a fegyelmi tanács. Azt hiszem ez volt Pekárnak az igazi oka, amiért nem engedte magát a hivatali titoktartás alól felmenteni, mert ezt az ítéletet is lehetetlen igazolni.

Kirchner Béla adta elő a vizsgálóbizottság javaslatát, s maga is ajánlotta az állásvesztés kimondását. Az igazság iránt tartozó kötelességemre hivatkozva mindent elmondtam, amit az ügyre vonatkozóan tudtam.

Három pontból állt a beszédem:

1. Somogyi ugyan nyilvánvalóan szociáldemokrata, de Huszár is, Haller is kijelentette, hogy a pártállás magában véve senki elítélésére nem lehet alap.

2. Somogyi nem volt kommunista. Arra, hogy nem akarta és ellenezte a diktatúrát ismertettem két beszélgetésemet Somogyival.

Az egyik 1919 februárjában volt, Kun Béla megveretése utáni napon,⁶⁶ az Országház-téri⁶⁷ nagy felvonulás órájában, amikor Somogyi Béla egyebek közt ezt mondta: „Régen megmondtam, hogy ezt az éretlen és gonosz kommunista mozgalmat csak egy módon lehet elintézni: a falhoz állítani 10-12 vezért és agyonlőni. A többi majd elhallgat. Pogánynak⁶⁸ is ez a véleménye.” (!)⁶⁹

⁶⁵ Lásd ehhez: Somogyi Bélát meggyilkolták. *Népszava*, 1920. február 20. 1.; Temetünk. *Népszava*, 1920. február 22. 1.; SZINAI Miklós: *Ki lesz a kormányzó? A Somogyi-Bacsó-gyilkosság háttere*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.

⁶⁶ 1919. február 21-én.

⁶⁷ A mai Kossuth téren.

⁶⁸ Pogány József (1886–1938) újságíró, irodalomkritikus, szociáldemokrata, majd kommunista politikus, a Budapesti Katonatanács vezetője.

⁶⁹ A *Népszava* székházánál 1919. február 20-án történt atrocitások nyomán kiéleződött a szociáldemokraták és kommunisták ellentéte. Somogyi Béla ennek hatására mondhatta ezt Imre Sándornak.

A másik március 22-én volt, a diktatúra első napján, amikor tüntetően otthagyta a népbiztosságot, s előttem egyes új nagyságokról, mint politikusokról és emberekről is megvetően szolt, s a diktatúrával minden közösséget megtagadott.

Hivatkoztam a szobámban 1919. március 7-én lefolyt jelenetre, mikor Fogarasi Béla⁷⁰ Somogyival szemben az egyetlen illetékes szocialista tanügyi körnek nem a Somogyi-féle szakszervezetet, hanem az ő VAOSZ⁷¹ szakosztályát hirdette. A vizsgálat adatai is megcáfolták azt az állítást, hogy Somogyi Béla a diktatúrával egyetértett volna.

3. Arra, hogy Somogyi terelte be a Szakszervezetbe az egész tanítóságot és tanárságot, elmondtam, hogy Somogyi 25 éve folytatja a szervező munkáját, s mégis mikor államtitkár lett, még nem volt 5000 tagja a szakszervezetnek, a tanárok és tanítók tömegéből. Pedig tudom, hogy 1918 decembere óta, különösen mikor híre lett, hogy Kunfi lesz Lovászy utódja, rohamosan kezdtek észrevenni az emberek, hogy ők is régi szocialisták (erről Zigány Zoltán⁷² beszélt nekem többször keserűen), s tódultak nemcsak a Tanítók Szakszervezetébe, hanem magába a Szociáldemokrata Pártba is. Somogyi Béla a sok újoncnak nem örült. Előttem gúnyosan beszélt arról, hogy egyszerre mennyi a régi szocialista, „még itt a minisztériumban is”. Alig jöhet – úgymond – hozzá valaki, hogy erről ne értesítse. Nem Somogyi erőszakosságának, hanem a diktatúra előtt a tanítók és tanárok gyávaságának és gerinctelen alkalmazkodásának kell tehát tulajdonítanunk a Szakszervezet megnövekedését; a diktatúra kitörése után pedig a már nem Somogyi által irányított hivatalos erőszaknak. Ha Somogyi Béla lelkiismeretlen tanár volt, az nem kommunista ügy, s ezért egyébként el kell járni.

De mindettől eltekintve azt ajánlottam a tanácsnak s különösen a politikus elnöknek a figyelmébe, hogy Somogyi Béla el-

⁷⁰ Fogarasi Béla (1891–1959) filozófus, 1918 decemberétől a Kommunisták Magyarországi Pártjának tagja, a *Vörös Újság* szerkesztője. 1945 után egyetemi tanár, az MTA tagja.

⁷¹ Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége.

⁷² Zigány Zoltán (1864–1921), a radikális tanítómozgalom vezető alakja. 1918 novemberében a *Néptanítók Lapja* főszerkesztőjévé nevezték ki.

ítélése tömérdek hívére milyen hatású lesz, s hogy képtelenség a Szociáldemokrata Pártot számba nem venni, ha netán most elernyedtnek látszik is. Nem szabad Somogyit, a párt szellemi vezérét a kommunizmussal való egyetértéséért, vagy éppen együtt dolgozásáért ítélni el, mikor az ellenkezője a párt előtt köztudomású.

Somogyival kapcsolatban nem ezt a beszédemet írták ki rólam, hanem azt, hogy tankönyvet „óhajtottam” vele íratni. Ezt a kérdést nem lehetett tisztázni Somogyi halála miatt. Magam csak azt mondhatom, hogy semmi ilyen óhajtást nem fejeztem ki, sem azt a kijelentést nem tettem, hogy szívesen megbíznám tankönyvírással.

A dolog így áll. 1919. augusztus 14-én vagy 15-én Somogyi nálam járt, mint ügyvivő miniszternél s elszámolt a népbiztosságtól olvasókönyv szerkesztésére kapott pénzzel. Erről a megbízásról nem tudtam, s valami olyasfélét mondtam, hogy nem hittem volna, hogy ezt rá bízzák, hiszen nem volt az ő emberük. Elmondta, hogy nem volt emberük semmi ilyen munkára, s őt nagyon kérték. Ő elvállalta azzal a feltétellel, hogy a maga felfogása szerint állítja össze a könyvet, s csak szocialista könyv lesz, nem kommunista. Most a pénzt visszaadja, s a kéziratát megtartja.

Erről beszélve közben mondtam valami olyat, amire Somogyi Béla a jegyzőkönyvbe foglalt módon emlékezett. E szavakat írva most úgy rémlik, mintha arról lett volna szó, hogy a pénzt visszafizesse-e avagy adja át a kéziratot, hiszen én megbízhatnám, így a megbízást fenntartanám. Nem tudok pontosan emlékezni, de valami ilyesminek kellett lennie, mert Somogyi Béla nem mondta volna másképp. Szavaim alapja pedig az volt, hogy Somogyi a legjobb elemi iskolai tankönyvírók közé tartozik, könyvei régóta közkézen vannak állami engedélyezéssel, csak nem a saját neve alatt, s óhajtottam volna látni ezt a kéziratát, mert ebben bizonyosan volt sok olyan is, amit jól értékesíteni lehetett volna. Akkor foglalkoztam éppen azzal, hogy a középfokú iskolákban a közgazdasági és társadalmi ismereteknek helyet adjanak (Huszár miniszter utolsó rendelkezése lett aztán ez), s arra gondoltam, hogy Somogyi Béla anyagában effélét talállok az elemi iskolák számára. Somogyiról a diktatúra alatt mindig csak azt

hallottam, hogy nem kommunista, s akkor még nem gondoltam, hogy gyűlölködés indul, amely nem tud különbséget tenni.

Az együttműködés néhány hete alatt⁷³ ellentétes felfogásainkat ismételten megbeszéltük, s egymással tisztában voltunk. Úgy érzem kölcsönös személyi megbecsülés fejlődött ki közöttünk, jöllehet Somogyi szerint „egész világ választott el” engem tőle. Én meg gyakran hagytam el mély keserőséggel, mikor láttam, hogy a felfogásom szerint a magyarság érdekében szükséges intézkedéseket – a nemzetközi helyzet kétségtelenül helyes megítélése alapján – megtagadta. (Pl.: a marosvásárhelyi, szászvárosi stb. református iskoláknak nem engedte kiutalni az elmaradt építési segílyt azzal a megokolással: minek adjunk pénzt idegen országnak.)

Jellemét azonban tisztának, s erkölcsi felfogását szigorúnak ismertem meg. A proletárdiktatúra bukása után nagyon élesen írt az új irányzat egyes intézkedéseiről, de sem a vizsgálóbizottság, sem a fegyelmi tanács nem mérlegelte apróra: nem volt-e igaza valamiben, ezért nem tartottam megengedhetőnek, hogy ezt is beszámítsák. Azt kívántam, mondja ki a miniszter, hogy Somogyi Bélát a főváros tanításra ne ossza be, de hivatalvesztésre ne ítéljék. Véleményem a Somogyi-ügyről ma is ez, és örülök, hogy akkor elmondtam.⁷⁴ Szerencse, hogy ez az ítélet nem került nyilvánosságra, jöllehet a fegyelmi tanács elnöke közölni szeretne volna.

A negyedik igen kényes eset Czakó Ambróé volt. A vizsgálat során a fővárosi tiszti ügyész felmentését javasolta, a tanács szigorú dorgálásra ítélte. A tanfelügyelő súlyosbításért folyamodott, majd pedig, álláspontját teljesen megváltoztatva, külön felter-

⁷³ 1919. január végétől március 21-ig.

⁷⁴ Imre Sándor később is kitartott véleménye mellett. Erre utal, hogy 1937-ben, amikor a *Révai kis lexikona* azt írta Somogyi Béláról, hogy „a kommunizmusbeli szerepléséért meggyilkolták”, s az özvegy három napilapban annak helyreigazítását kérte, és azt megtagadták, Somogyiné bűnvádi eljárást kért „halott emlékének gyalázása miatt”, s az eljárásban Imre Sándort tanúskodásra kérte, erre ő készenek mutatkozott. Somogyi Béláné 1937. január 20-i levelében köszönte meg Imre Sándor válaszát, hozzátéve: „Vigasztaló tudat a számomra, hogy néhai uram emlékének, szorosan vett elvtársain kívül is akad kegyetes őrzője.” (RL C/39. Levelezés.)

jesztésben részletes megokolással felmentését javasolta. A minisztérium I. ügyosztálya I. fokú fegyelmi büntetést, dorgálást javasolt.

A fegyelmi tanácsban kijelentettem, hogy nem lehetek bíró, mert a vizsgálat során tanúként kihallgattak. Hozzászólás helyett kértem, hogy ottani vallomásomat olvassák fel. Ez megtörtént. Azután a tárgyalás főként Czakónak a vallásról való nézetei körül forgott, s a papságról mondott szavait nézték nagyon súlyosnak. Erre azt mondtam az első kérdésnek: szolt-e Czako valahol a vallás ellen, avagy éppen védte a vallást, bár elítélte a papokat?

Az ítélet a főváros ítéletének helybenhagyásával dorgálás lett, de Pekár nyomban kijelentette, hogy ezt az egész ügyet a miniszter elé terjeszti, tárgyaljuk ott még egyszer, s majd ott is mondjam el, amit itt. Erre készen nyilatkoztam, de nyilván elfelejtette Pekár a dolgot, s egyenesen az elkészített kiadvány került Vass József [klerikus – D. P.] miniszter elé, aki azzal az utasítással adta vissza, hogy Czakónak a vallásra vonatkozó fejtegetései »alapvetően veszedelmesek« lévén, mondjon a fegyelmi tanács arról véleményyt: maradhat-e ilyen ember az iskolában?

Ekkor már nem jártam el az ülésekre. A fegyelmi tanács erre újabb tárgyaláson Czakót állásvesztésre ítélte, úgy, hogy soha ne lehessen tanárként alkalmazni. A megokolás különösen felröptta Czakónak a *Független Szemle* szerkesztését.

Az új ítéletről értesülve, az indokolásnak e képtelen pontja s a mértéktelen és igazságtalan ítélet megváltoztatása érdekében 1921. augusztus 25-én [?] előadtam a miniszternek mindazt, amit a vizsgálat közben s a fegyelmi tanácsban elmondtam.⁷⁵

⁷⁵ RL C/39. 13–14. cs. Egy adat, 94–105.

2. Részlet Imre Sándor 1921. augusztus 26-i feljegyzéséből

Egy 1921. augusztus 26-i feljegyzésében Imre Sándor részletebben szolt arról, hogy 1921. miként számolt be Czakó Ambró ügyéről Vass Józsefnek, s hogy mi volt a miniszter válasza erre.

[A tárgyaláson] elmondtam, hogy a kommunizmus ideje alatt Czakó Ambrót egyáltalában nem-kommunistának ismertem meg. Neki a Pedagógium ifjúságára határozottan kommunizmus ellenes irányban volt hatása, nekem ő volt az egyik védelmezőm és figyelmeztetőm, mikor veszedelem fenyegetett, és ha az ő vallásos meggyőződése nem egyezik is hivatalos egyházi felfogásokkal, egészen kétségtelen, hogy vallásos ember, hiszen tudományos működése is a vallásfilozófia körébe tartozik. Ez alkalommal a fegyelmi tanács Pekár államtitkár elnöklete alatt Czakót a főváros ítéletének helybenhagyásával dorgálásra ítélte. Már ekkor kijelentette azonban az elnök, hogy ezt a kérdést a miniszter úr elé fogja terjeszteni, mert Czakót nagyon veszedelmes embernek tartja.

Az ítélet kiadásakor az ügyiratra megjegyzést írtam, amelyben a miniszter úr figyelmét kértem a fővárosi tanfelügyelőnek Czakó Ambróra vonatkozó felterjesztésére. Ebben [...] a tanfelügyelő Czakó teljes felmentését hozta javaslatba, mert a vizsgálat adatai alapján más meggyőződésre jutott, mint, amit eredetileg képviselt. Miniszter úr azonban Czakó Ambrónak a vallásra vonatkozó fejtegetéseit alapvetően veszedelmesnek ítélte és ezért a fegyelmi tanácsot arra utasította: mondjon véleményt arról, maradhat-e ilyen ember a katedrán?⁷⁶

[Miután az új összetételű fegyelmi bizottság – Imre távollétében – Czakó tanári pályáról való végleges eltávolításáról döntött, augusztus 24-én] [...] az ítélet megokolása miatt kértem a miniszter urat, annak meggondolására, hogy ez az ítélet rendkívül súlyos, és elmondtam Czakóról azokat a tapasztalataimat, amiket az előzőekben jellemeztem. Felhívtam miniszter úr figyelmét arra, hogy az indokolás mennyire kiemeli a *Független Szemlének* a szerkesztését, és ezt Czakónak a legsúlyosabb bűnei közé szá-

⁷⁶ RL C/39. 26/a. cs. Imre Sándor 1921. augusztus 26-i feljegyzésében. 1.

mitja. Ez a *Szemle* valóban igen egyenes, sőt, lehet mondani, hogy radikális módon bírálja a jelenlegi viszonyokat, de egyáltalában nem lépi túl a kritikának a határait, sem izgatás nincs benne, sem a társadalmi rend felforgatására való törekvés. Úgy, hogy az erre való hivatkozás semmi szín alatt Czakó elmozdításának helytálló megokolása nem lehet.

Mondtam, hogy tudom: miniszter úrnak Czakó vallási álláspontjára vonatkozó véleményét meg nem változtathatom, meg sem kísérem. Nagyon meggondolandónak tartom azonban, hogy ezért a meggyőződésbeli különbségért Czakó hivatalvesztésre ítéltessék, annyival inkább, mert a kommunizmus ideje alatt határozott tudomásom szerint vallást védő beszédeket mondott, amelyek miatt munkásokkal és más hallgatóival összeszólalkozásai is voltak, és amelyek közül egyik beszédét én is hallottam, és csodálkoztam, hogy ezért őt el nem fogták.⁷⁷

A miniszter úr azt felelte, hogy a *Független Szemlére* vonatkozó részt az indokolásból ki kell hagyni. Czakót teljesen alkalmatlannak tartja a tanításra. Fejlődését figyelemmel kísérte, önmagával meghasonlott léleknek tartja, aki tanítványaiban is csak meghasonlást kelthet, és ezért is, ha nekem most el is hiszi, hogy Czakó nem kommunista, de emiatt a lelkiállapot miatt kötelességének tartja, hogyha alkalma van, őt a tanári pályáról elterelni, ezt megtegye.

Ezután hosszan beszélgettünk még Czakóról, de a dolgon nem lehetett változtatni.

Megjegyeztem, hogy véleményem szerint, az ilyen erősen kritikai hajlandóságú, éles eszű, de jóindulatú embert feltétlenül teljes ellenséggé teszi az ilyen ítélet, mint amilyenben Czakónak része lesz. Erre a miniszter úr azt felelte, hiszen ellenség volt ő eddig is.⁷⁸

⁷⁷ Imre Sándor vélhetően Czakó Ambrónak a Társadalomtudományi Társaságban *Régi és modern szerzetesi kommunizmus* címmel tartott előadását hallhatta a Tanácsköztársaság idején.

⁷⁸ RL C/39. 26/a. cs. Imre Sándor 1921. augusztus 26-i feljegyzésében. 2–3.